

*MƏQALƏ***Bəsirə Əzizəliyeva**

Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

besi.azizali@gmail.com

40*1 (16) 2020***Məhəmməd İqbalın «Zəburi-Əcəm»
kitabında Mahmud Şəbüstərinin
«Gülşəni-raz» əsərinə cavab****Giriş**

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış Pakistanın görkəmli mütəfəkkir şairi Məhəmməd İqbalın yaradıcılığında “Gülşəni-Razi-Cədid” məsnəvisi əhəmiyyətli yer tutur. Məsnəvi şairin “Zəburi-Əcəm” kitabına daxildir. “Zəburi-Əcəm” kitabı fars dilində yazılaraq 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Ədəbi-fəlsəfi xarakterdə olan kitab dörd bölmədən ibarətdir. İlk iki bölmə filosof şairin qəzəllərini əhatə edir, digər iki hissədə isə M.İqbalın “Gülşəni-razi-cədid” və “Bəndəginamə” adlı müstəqil məsnəviləri yer almışdır. “Gülşəni-razi-cədid” – “Yeni Gülşəni-raz” məsnəvisi XIII-XIV əsrlərdə yaşamış, islam dünyasının mütəfəkkir sufi şairi Mahmud Şəbüstərinin fars dilində yazdığı “Gülşəni-raz” əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. M.İqbal burada qoyulmuş on beş sualdan doqquzunu öz əsərində eyni, uyğun və oxşar formada qoymuş və onlara verilən cavabları təqdim etmişdir. Məsnəvidə verilmiş məsələlər təsəvvüf təlimində öz əksini tapmış müxtəlif önəmli mövzuların şərhilə bağlıdır. Mənlik, təfəkkür, əməlhəq və digər məsələlərin şərhində M.İqbalın fikirlərinin M.Şəbüstərinin fikirləri ilə, əsasən üs-üstə düşdüyünü müşahidə edirik. M.İqbal, eyni zamanda, yaşadığı zamanın reallıqlarından da çıxış etmiş, ənənəvi mövzularda da Şərq

insanlarını cəhalət pərdəsini atmağa dəvət etmişdir. Burada bəzi suallara və onlara verilən cavaba diqqət yetirəcəyik.

M.Şəbüstərinin əsərinə müraciət edərək ona cavab yazmaq mühüm yaradıcılıq istedadı tələb edirdi. M.İqbalın bu əsəri yazması da təsadüfi deyildi, bu şairin klassik Şərq ədəbiyyatını, farsdilli şeirin ənənələrini dərinlən öyrənməsi, təsəvvüf təlimini mənimsəməsindən irəli gəlirdi. “Böyük Pakistan şairi İqbal fars dilinin Hindistan və Pakistandakı doqquz yüzillik ədəbi ənənələrinə varis olmuşdur. M.İqbal o insanlardandır ki, Hindistanda yavaş-yavaş köhnələn və zəifləyən hind üslublu fars şeirini daha parlaq və daha gözəl olan və Sənai, Fəridəddin Əttar, Cəlallədin Bəlxı (Mövlana) və Mahmud Şəbüstəri kimi böyük mütəsəvvif şairlər tərəfindən formalaşdırılan simvolizm yoluna çevirmişdir”²⁵.

Əsərin quruluşu və məqsədi

“Gülşəni-razi-cədid” əsəri “Məqsədə giriş”, doqquz sual və onların cavabından ibarətdir. “Məqsədə giriş” bölümündə M.İqbal həm əsəri yazmaq səbəblərini şərh edir, həm də M.Şəbüstərinin yaradıcılıq qüdrətini dəyərləndirir. M.İqbal klassik tərzdə yazıb ənənələri davam etdirsə də, şairin bütün əsərləri müasir problemlərin qiymətləndirilməsi və onların həlli üçün irəli sürülən fikirlərin ifadəsi məqsədi ilə yazılmışdır. İqbal, geniş mənada, Şərq ruhunu oyandırmağa çalışmışdır, məsnəvinin “Məqsədə giriş” bölümündə də bu məsələləri müşahidə edirik: “Gözünün qarası üçün baxış və görüş yaratmışam mən, Sənin könlün üçün bir başqa aləm yaratmışam mən. Bütün Şərq yuxuda ikən, həyat tərənnümlərimlə, Ulduzların gözündən gizli bir səhər yaratmışam mən”²⁶. M.İqbal belə hesab edir ki, Şərqin həyat atəşi sönmüş, nəfəsi tükənmişdir, şair Şərqi “nəfəs almayan bir rəsm”²⁷ə bənzədir. Şərqin müasir mərhələdə zövqünü itirməsi, könül davasından məhrum olması, yaradıcı gücünün tərənnüm obyektini müəyyən edə bilməməsi şairi narahat edir. Bu vəziyyətdə şair öz məqsədini M.Şəbüstərinin əsərinə cavab yazmaqla həyata keçirdiyini söyləyir: “M.Şəbüstərinin əsərinə bir nəzirə şəklində bu davanı deşdim. Şeyx Mahmudun zamanından bu yana heç kim bizim canımızı bir qıgılcımla tutuşdurmadı. Kəfəni kürəyimizə keçirmiş torpaqda yatdıq. Fəqət bir məhşərin oyanışına, bir fitnənin qo-pub bizi hərəkətə gətirməsinə şahid olmadıq. O, Təbrizli alim (Şeyx Mahmud Şəbüstəri) Çingizin etdiyi fitnənin məhsulu olan neçə qiyamətlər gördü. Mənim gözüm də başqa bir inqilabı gördü, başqa bir günəşin doğuşunu gördü. Mənanın üzündən örtüyü sıyırdım, zərrənin əlinə bir günəş verdim”²⁸.

Təfəkkürün şərhı

Hər iki əsərdə birinci sual təfəkkür haqqındadır. M.Şəbüstəri onu heyretə gətirən təfəkkürün nə olduğu haqqında sual verir: “Mən oldum bəsteyi-bəndi-təhəyyür, Nə-

25 Tarlan Əli Nihat. Ön söz. İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 26.

26 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 87.

27 Yenə orada.

28 Yenə orada, 87-88.

dir əslində mənanı-təfəkkür?”²⁹. Eyni sual M.İqbalın əsərində də səslənir: “Əvvəla, öz təfəkkürüm məni heyrətə düşürür. Bu təfəkkür deyilən şey nədir? Bizim yolumuzda şərt olan düşüncədirmi? Nə üçün bəzən ibadət, bəzən də günah olur?”³⁰. M.Şəbüstəri təfəkkür mərhələsinə qədər insanın keçdiyi idrak pillələrini göstərir. Təfəkkür Haqqa gedən yoldur, zərrədə mütləqi görməkdir, təfəkkür haqqa doğru təzəkkür, ibrət mərhələlərindən keçərək təsəvvürü təfəkkürə çevirməkdir:

Yaransa qəlb içində gər təsəvvür,
Ona əvvəlcə söylərlər təzəkkür.
Təzəkkürdən ki, keçdin, getdi surət,
İkinci pilləsi ibrətdir, ibrət.
Tədəbbürçün olarsa gər təsəvvür,
Ona söylərlər aqillər təfəkkür.
Həmin məlum təsəvvürlər ki, vardır,
O, naməfhumu təsdiqçün şüardır³¹.

Təfəkkürü olan arif insanların gözləri qarşısındakı maddi örtüklər qalxar, onlar baxmaq mərhələsindən görmək mərhələsinə keçərlər və gözləri Allahdan başqa bir şeyi görməz: “Çün arif şahidi-nurü səfadır, Baxarkən gördüyü yalnız Xudadır”³². Təfəkkürə sahib olmaq, şairə görə, yalnız Allahın köməyi ilə mümkündür, ağıl, məntiq bu yolda həlledici rol daşıya bilməz, çünki bunları dərk etməkdə insan aqlının sərhədləri mövcuddur. Ona görə də təfəkkürə sahib olmaq üçün Allahdan diləmək lazımdır. M.Şəbüstəri cavablardan sonra təmsillər və bəzi qaydalar da təqdim etmişdir. M.İqbalın əsərində isə bu cəhətlərə təsadüf olunmur. M.İqbala görə, təfəkkür insanın içindəki nurdur. Bu nur insanı aydınladır. Onun bir şuası günəşlərə bədəldir. O maddi dünyaya sığmır. O dənizdir, o dənizi ikiyə bölən Musa əsasıdır: “Onun təcəlliləri Allaha aiddir. Bir gözü öz iç aləminə açılmışdır, özünü görür. Bir gözü ilə öz xarici təzahürünü görür. Əgər bir gözünü bağlayarsa, günahdır. Hər ikisi ilə görmək yolun şərtidir. Öz ırmağından dəniz yaradar, inci olub o dənizin dibinə çökər... Həyat və zaman onun şüşəsinin içindədir. Lakin o bizə yavaş-yavaş aşkar olar³³. M.İqbal təfəkkürü Allaha gedən yol hesab edir. Bu yol isə insanın daxilindən, mənəviyyatından keçir: “Allahı istəyirsənmi? Özünə daha yaxın ol. Əgər özünü təshirə müvəffəq olarsan, üfüqləri daha asan ələ keçirərsən. Bu cahanı əldə etdiyin gün nə məsud bir gündür”³⁴.

29 Şəbüstəri Mahmud. *Gülşəni-raz* (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 20.

30 İqbal Muhammad. *Kulluk Kitabı* (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 89.

31 Şəbüstəri Mahmud. *Gülşəni-raz* (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 20.

32 *Yenə orada*, s. 21.

33 İqbal Muhammad. *Kulluk Kitabı* (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 90.

34 *Yenə orada*.

Düşüncə haqqında fikirlər

M.Şəbüstərinin əsərində ikinci sual düşüncə ilə bağlıdır: “Düşünmək gah haram, gah da halaldır, Nə cür fikr eyləyək? Ağır sualdır”³⁵. M.İqbalın məsnəvisində bu sual “elmin nə demək olması” şəklində ifadə olunur: “Sahili elm olan bu dəniz necə bir dənizdir? O dənizin dibində necə bir inci vücuda gəlmişdir?” M.Şəbüstəri insana məxsus olan düşüncənin maddi dünyanı hədəf almasını halal, Haqq zatını düşünməyi isə batil hesab edir. Allahın nurundan yaranmış insanların onu maddi göz və obyektləri hədəf alan düşüncəsi ilə dərk etməsi mümkün deyil:

Düşünmək Həqq zatın oldu batil,
Günorta şəm tutmaqdan nə hasil?
İşarətlər çün olmuş ondan aşkar,
O ki, olmaz işarətlərlə izhar.
Onun nurundan aləm oldu peyda,
O ki, olmaz bu aləmdən hüveyda³⁶.

M.Şəbüstəriyə görə, ağıl Haqq nuruna həsrət qalmış, şair bunu günəş nuru ilə izah edir: “Ağıl Haqq nuruna həsrətdə qaldı, Günəş nuruyla sanki göz qaraldı”³⁷. Haqqın nuru günəşə, insan ağılı isə yarasaya bənzədilir. Çünki ağılın Haqq nurunu dərk etməsi gözün Günəşi yaxından görməsi ilə müqayisədə aydın olur. Haqqa doğru gedən yol merac yoludur, bu yolda insan ağılının gücü zəif qalır. Çünki ağıl bu yolda sadəcə bir məqamdır, son deyil. M.Şəbüstəri qaranlığı həqiqətdə Haqqın nuru hesab edir. Günəşə, işığa yaxınlaşdıqca gözlərin qaraldığı kimi, Haqqın nuru da maddi gözü qaraldır, bizim qaranlıq kimi qəbul etdiyimiz nursuzluqda bir Haqq nuru gizlənir: “Həqiqətdə qaranlıq nuri-zatdır”³⁸.

M.İqbal elmi bir dəniz, şüur və biliyi onun sahili adlandırır. Elmə yönəlmiş hər kəs onun şüurunun feyzindən aydınlanır. Şüur onu cahana daha da yaxınlaşdırdı və cahan ona sirrini söylədi. Ağıl elmin üzərindəki örtüyü qaldırdı, nitq isə onu daha aydın ifadə etdi. Elm cahana sığmaz, cahan onun məqamlarından biridir. Bizim könlümüz ilə onun arasında gizli bir yol vardır. Cahan bizim onu görməyimiz və elm dərəcəsinə yaxınlaşmamız ilə inkişaf edir, böyüyür: “Hər zərrənin könlündən bir niyaz yüksəlir və deyir ki: “Ey görən, mənə bax, məni gör. Bir baxışının feyzi ilə məni var et. Bir şeyin zatının kamalı var olmaqdır, bir görən tərəfindən görülməkdir. Biliyimizin hüzuruna gəlib şüurumuzla aydınlanmamaq var olmamaq deməkdir. Cahan bizim təcəllilərimizdən başqa bir şey deyil. Biz olmasaq, nə rəng, nə də səs vardır. Sən də cahanın söhbətindən yardım dilə! Baxışını onun qıvrımları ilə tərbiyə et”³⁹. M.İqbal belə hesab edir ki, ağıl və onunla qazanılmış elm kəsərət aləmini öyrənməklə

35 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 21.

36 Yenə orada.

37 Yenə orada.

38 Yenə orada, s. 25.

39 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 92.

vəhdət aləmini seyr etmək imkanı verir, yəni elm bir vasitədir: “Ağıl gözünü yaxşıca kəsərət aləminə aç ki, vəhdəti tamaşa imkanını əldə edəsən... Mənlik bir ovçudur, günəşi, ayı ovlar. Ay və günəş onun tədbirinin bağında əsirdir. Özündəki atəşlə cahanı yanğına ver, Məkan və laməkanı gecə basqınına ver⁴⁰.”

Varlıq ilə yoxluğun, mümkün ilə vacibin qovuşması

M.Şəbüstərinin doqquzuncu sualda qoyduğu varlıq və yoxluğun, mümkün və vacibin qovuşması məsələsi M.İqbalın əsərində üçüncü sualda verilmişdir. M.Şəbüstəri yazır: “Nə cür vəslət tapar varlıqla yoxluq? O vəslətdə nədir azlıq və çoxluq?”⁴¹ M.İqbalın əsərində isə sualın qoyuluşu bu şəkildədir: “Mümkün və vacibin (Allahın) bir-birinə qovuşması nədir? Yaxınlıq, uzaqlıq, çoxluq, azlıq məsələsi nədir?”⁴²

M.Şəbüstəri yazır ki, Haqq ilə məxluqat arasında bir pərdə var. Bu pərdənin qalxması və enməsi ilə yaxınlıq və uzaqlıq müəyyən olunur. Bu fiziki məsafə deyil, Haqqa yaxınlıq üçün insanın özündən, yəni maddi dünyasından uzaqlaşması lazımdır. İnsan özünü tərk etdikcə Haqqın vüsəlinə qovuşur. Mütləq varlıq mümkün varlıqlarda təzahür etməklə təcəli edir. Təcəli olunan mümkün varlıqlar isə mütləqi az və ya çox əks etdirməsinə görə, Haqqa yaxınlıqda azlıq və çoxluq anlayışını ortaya çıxarır: “O dəm ki, varlığı göstərdi yoxluq, Məsafəyəcün yarandı az və çoxluq. Özündən gər sənə çatdırsa bir nur, Səni səndən xilas eylər həmin nur”⁴³. İnsanın vacib varlığa qovuşmasında yeganə maneə insanın özüdür. Uzaqlıq varlıqdan uzaq olmaq, həqiqət pərdəsinin arxasında qalmaqdır. Bu pərdəni qaldırmaqla insan mütləq varlığa qovuşur. Haqq insanı nurlandırmaqla onu özündən xilas edir: “Sənin səndən sava-yı maneən yox... Əsir olsan əgər bir gün özündə, Dönər bir pərdəyə aləm gözündə”⁴⁴.

M.İqbal da eyni həqiqətləri səsləndirir. Maddi aləmdə Mütləqi axtarmaq lazım deyil. Göylərin və yerin nuru olan Allahdan başqa mütləq yoxdur. Həqiqətə zaval yoxdur, o məkansızdır. Maddi aləmin sonu, gerçək aləmin başlanğıcı insandan xaricdə deyil, daxildədir. Mütləqdə alçaq, yüksək, az, çox məfhumları yoxdur. Bizim aqlımız əbədiyyəti qavraya bilməz. O müxtəlif mücadilələrlə “bir”i min edər. O topaldır, sükutu sevər. İçi görməz, dıxa könül bağlayar. Biz həqiqəti yüz parçaya ayırdığımız üçün sabit ilə səyyar arasında fərq qoyduq. Ağıl naməkan içində məkan yaratdı. Zamanı bir günah kəməri kimi belinə sardı. Burada M.İqbal “Quran”ın Kəhf sürəsinin 19-cu ayəsinə istinad edir: “Gəncləri illərlə yatırdığımız kimi, beləcə də onları bir-birindən hal-əhval tutsunlar deyə, oyatdıq. Onların biri dedi: “(Mağarada) nə qədər qaldınız?” Onlar: “Bir gün və ya bir gündən az!” – deyə cavab verdilər. Onlardan bəzisi isə belə dedilər: “Qaldığımız müddəti Rəbbiniz daha yaxşı bilir...”⁴⁵. M.İqbal insanları bu ayə üzərində diqqətlə düşünməyə çağırır. Mütəfəkkir şair cahil

40 Yenə orada.

41 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 58.

42 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 92.

43 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 58.

44 Yenə orada.

45 Qurani-Kərim. (Tər edən: Z.M.Bünyadov, B.M.Məmmədəliyev), Bakı, 2000, s. 334.

mübarizələrindən əl çəkib insanın qəlbinə yaxın olmasını söyləyir, çünki qəlb insanı mütləq varlığa yönəldir: Bu mücadilə sevdasından vaz keç də özünə yetiş, Özünü qəlbinə yetir⁴⁶. M.İqbala görə, bədən və ruhu iki ayrı tərəf kimi qəbul etmək doğru deyil, haramdır. Kainatın rəmzi ruhun içində gizlidir. Bədən isə həyatın bir halıdır. Şair “məna gəlini sürət xınası ilə bəzənmişdir”⁴⁷ deyərək həqiqətin üzərindəki pərdəni qaldırmağa çağırır: “Həqiqət üzünü pərdələr, Zira açılmasında ləzzət vardır”⁴⁸.

Arif və məruf haqqında

M.Şəbüstərinin altıncı sualda qoyduğu məsələlər M.İqbalın əsərində dördüncü sualda ifadə olunmuşdur. M.Şəbüstəri yazır: “Əgər arif də, məruf da Xudadır, Demək torpaqdakı boş iddiadır?”⁴⁹. M.İqbal isə sualı bu şəkildə təqdim edir: “Yaradan və yaradılan bir-birindən necə ayrıldı ki, biri aləm, digəri Xuda oldu. Əgər tanıyan (arif) və tanınan (məruf) Haqqın zati-paki isə bu bir ovuc torpağın ruhundakı bu sevda nədir?”⁵⁰ Bu suallarda torpaq deyildikdə insan nəzərdə tutulur. M.Şəbüstəri göstərir ki, Haqq öz-özünü tanıyan və öz nurunu insan qəlbində müşahidə edəndir. Şair günəşlə torpağın müqayisəsini verir. Torpaq günəşin nuru ilə əyan olduğu kimi elm mərtəbəsinə qalxan insanın da Haqq nurundan nəsibini almaqla zahir olması mümkündür:

Xudaya naşükürlük etmə zinhar,
Xuda nuruyla bildin ki, Xuda var.
Xudasız mərifət yox, düz dedin sən,
Və lakin güc tapar torpaq günəşdən⁵¹.

Allahın hidayəti olmadan mərifətə yetişmək mümkün deyil, bu yolda çalışmaq kifayət etmir, Haqqın hidayəti ilə mərifət əhli ariflər cərgəsinə qoşulur. M.Şəbüstəri insanın əzəldə Allah ilə əhdinə dair “Quran” ayəsinə işarə edir:

Dünən sən bəndəliklə razılaşdın,
Bu gün yaddan çıxardın, həddi aşdın.
Kitab endirdi ki, sultani-qəffar
Xatırlatsın sənə ilk əhdi təkrar⁵².

“Quran”ın “əl-Əraf” surəsinin 172-ci ayəsində deyilir: “(Ey Peyğəmbərim!) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsillərini çıxarıb onları özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” – soruş-

46 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 93

47 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 93.

48 Yenə orada, s. 94.

49 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 49.

50 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 95.

51 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 49.

52 Yenə orada.

muş, onlar da: “Bəli, Rəbbimizsən!” – deyə cavab vermişdilər”⁵³. Buna görə də şair insanın öz əzəlinə dönməyə, əhdinə sədaqətli olmağa dəvət edir, bunu yeganə yol hesab edir. M.İqbal düşünür ki, zati-Haqqın nuru həm xəlvətdə, həm də zühürdadır. Yaradan ilə münasibətimiz fərqli şəkildə təzahür edir: “Bəzən bizə yabançı olur, bəzən də bizi bir saz kimi çalar. Bəzən onun daşdan bir heykəlini yaradırıq, bəzən də onu görmədən səcdələrə qapanırıq. Bəzən yaradılışın hər pərdəsini parçalayıb yarın camalına tamaşa edərik”⁵⁴. M.İqbala görə, bir ovuc torpaq olan insanın dəyəri onun içindəki sevdadır. Bu sevdada insanın mənliyinin axtarışıdır, çünki mənliyinə qovuşan insan Haqqın nuruna yetişər: “Bu bir ovuc torpağın başında nə sevdə vardır ki, onun içini aydınladır... Mənliyi bir imtahan dərdinə saldı... Mənliyi sıx-sıx qucaqlamaq, Faniyyə bəqa ilə birləşdirməkdir”⁵⁵. İnsan mənliyinə doğru sonsuz bir yolun yolçusudur: “Yolçu əbədi yaşa, əbədi öl. Önünə çıxan cahanı tanı və öyrən. Bizim sonumuz onun dənizində itmək deyildir. Əgər sən onu ələ keçirərsən, fanilikdən qurtararsan. Mənliyin mənliyə sığıması muhaldır, Mənliyin özü olmaq kəməldir”⁵⁶.

“Mən” haqqında

M.İqbal mənlilik haqqındakı fikirlərini beşinci sualda davam etdirir. M.Şəbüstəri isə bunu üçüncü sualda təqdim etmişdir. M.Şəbüstəri yazır: Mənə məndən xəbər ver “mən” sözündə, Neçin bəs söylənir – seyr et özündə⁵⁷. M.İqbal da sualı eyni şəkildə qoymuşdur: “Mən kiməm mənə məndən xəbər ver. Özündə səfər etmək nə deməkdir?”⁵⁸ M.Şəbüstəri “mən”i belə müəyyən edir: “Dönüb ta “mən” sözü olmuş ibarə, Vücudi-mütləqə eylər işarə. Təəyyündən müəyyəndir həqiqət, Təəyün ol səbəbdən “mən”dir əlbət”⁵⁹. “Mən” mütləq və nisbi xarakter daşıyır, bu da mütləq və mövcud varlığı ifadə etməsinə görə dəyişir. Təəyün mövcud varlıqdır. Onda mütləq varlığın “mən”i təcəlli edir. Təəyün özündə təzahür edən “mən”ə görə “mən” adlanır, lakin ondakı “mən” mövcud varlığın “mən”idir. Mütləq mənada “mən” isə Haqqdır. M.İqbal belə hesab edir ki, torpaqdan yaranmış vücud mənliyin pərdəsidir. Mənlilik bu pərdədən günəş kimi doğar. Onun məşriqi bizim sinəmizin içindədir. Bizim torpağımızı aydınladan onun cövhəridir. Onu aramaq üçün insanın daxilinə yönəlməsi şərtidir: “Sən “Mənə məndən xəbər ver” deyirsən, özünə səfər etməyin mənasını soruşursan... Özünə səfər edərək “mən”in nə olduğunu gör. Özünə səfər etmək nədir?.. Bir anlıq izzət ilə əbədiyyətə malik olmaq, günəş işığı olmadan hər şeyə tamaşa etmək deməkdir...”⁶⁰. M.İqbal da belə hesab edir ki, Haqqın nurunun təcəllisi olan

53 Qurani-Kərim. (Tər edən: Z.M.Bünyadov, B.M.Məmmədəliyev), Bakı, 2000, s.

54 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 95-95.

55 Yenə orada, s. 96.

56 Yenə orada.

57 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 38.

58 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 96.

59 Şəbüstəri Mahmud. Gülşəni-raz (Ön söz, tərcümə və şərh: Rüstəm Tofiq), Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 38.

60 İqbal Muhammad. Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşən-i Raz, Musa Vuruşu), İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 97.

“mən” insanın qəlbinə yerləşmiş, “bir ovuc torpağa”⁶¹ nəsb olmuşdur. Bu “mən” mütləq varlığın, Allahın əmanətidir. İnsan onu görmək üçün baxışını qəlbinə doğru yönəltməlidir: Qafil olma, o sənə əmanət edilmişdir, Necə cahilsən ki, özünü görməyirsən⁶².

Nəticə

M.İqbal farsdilli Şərq şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdu. Onun əsərlərində fəlsəfi çalar, xüsusilə də islam fəlsəfəsi, təsəvvüf təlimi önəmli yerə sahibdir. Şair bir çox mütəffəkkir Şərq şairlərindən bəhrələndiyi kimi, M.Şəbüstərinin ədəbi-fəlsəfi düşüncəsi də onun yaradıcılığında özünü göstərməkdədir. M.İqbal bütün əsərlərini müasir Şərq insanına, müxtəlif problemlərlə yaşayan müsəlman ölkələrinə yönəltmə də, klassik ədəbiyyat şair üçün hər zaman istinad mənbəyi olmuşdur. Çünki M.İqbal üçün müasir inkişafın ən mühüm cəhəti Şərq mədəniyyətinin, islam dünyagörüşünün və təsəvvüf təliminin mütərəqqi cəhətlərini həqiqi mənada anlamaq və həyatın bütün sahələrində onlardan bəhrələnməkdən ibarət idi.

61 Yenə orada, s. 98.

62 Yenə orada.